

Het failliet van het vervangingsdenken en de noodzaak van een nieuwe theologie over Israël

Lezing door Jeroen Bol tijdens themadag Jules Isaac Stichting, Poortkerk, Veenendaal, 19-11-16

We gaan vandaag met elkaar nadenken over de vraag wat het vervangingsdenken zou moeten gaan vervangen. Daarover zult u meer gaan horen in de lezingen van Edjan Westerman en Daniel Drost. In mijn lezing zal ik onder meer stilstaan bij de vraag of het vervangingsdenken failliet is. En zo ja waarom en wat zo'n faillissement dan inhoudt. Maar voor ik verder ga is het van belang vast te stellen dat vervangingsdenken en antijudaïsme niet los van elkaar gezien kunnen worden. Theoretisch misschien wel maar wanneer we ons verdiepen in 1800 jaar christendom is maar een conclusie mogelijk: beiden gingen van begin af aan hand in hand. Rond het 100 jaar zien we vervangingsdenken al samen gaan met negatieve denkbeelden over joden en jodendom. Vaak was er sprake van karikaturen. We zullen daar wat voorbeelden van zien. Anti-joodse denkbeelden hebben lang een beslissend stempel gedrukt op het christendom. Een spannende en belangrijke vraag is of een vernieuwing van onze theologische traditie wel mogelijk is. Ik denk dan aan een vernieuwing van ons lezen en verstaan van de Schrift die wat mij betreft aan twee cruciaal belangrijke voorwaarden moet voldoen: 1. vrij zijn van ieder vorm van vervangingsdenken én 2. tegelijk toch vasthouden aan de kernwaarden van ons christelijk geloof. Er zijn theologen die zeggen dat zo iets niet mogelijk is. Zij zijn van mening dat de wortels van vervangingsdenken al in het Nieuwe Testament zelf zitten. Ik snap hun argumenten, maar ik ga niet akkoord. Ik denk dat onze traditie wel degelijk te genezen valt en dat de wortels van antijudaïsme en vervangingsdenken niet in het Nieuwe Testament zelf zitten dat praktisch helemaal van Joodse oorsprong is. Ik ga mee met de theologen en historici die de wortels van het vervangingsdenken zien in de vroege kerk van het einde van de eerste eeuw. Die vroege kerk bestond veertig jaar na de dood van de apostel Paulus al voor het merendeel uit niet-joden, gelovige heidenen. Dat was het indrukwekkende resultaat van de evangelieprediking van de overwegend joodse predikers en evangelisten waaronder Paulus. Maar die toevloed aan heidenen bleek voor de ontwikkeling van de vroege kerk al snel ook een groot risico. Daarover dadelijk meer.

Er bestaan verschillende vormen van vervangingsdenken. In deze lezing wil ik er twee belangrijke uitlichten: economic supersessionism en punitive supersessionism. Beide Engelse termen zijn wat lastig te vertalen, ik zal ze dus omschrijven. Het woord supersessionism is de meer wetenschappelijke Engelse term voor vervangingsdenken. Economic supersessionism staat voor de idee dat de kerk de plaats van Israël heeft ingenomen omdat God in Jezus Christus met Israël tot haar doel was gekomen. Met andere woorden: het *moest* zo gaan, het was van meet af aan Gods bedoeling dat Gods verbond met Israël bij de komst van de Messias zou worden uitgebreid naar de volken. Gods weg met Israël tot aan Jezus was *voorbereidend* geweest voor dit grote einddoel: namelijk het heil beschikbaar maken voor de heidenen. En het was Gods bedoeling dat Israël dan op zou gaan in de Kerk, in het *nieuwe* Israël. Gods weg met Israël was dus een *voorbereidende* fase in Gods grote heilseconomie. Met de komst van Jezus kwam deze voorbereidende fase die was begonnen bij de roeping van Abraham, tot voltooiing. Israël was nu

op haar bestemming gekomen, er was geen sprake meer van Jood of Griek. Er was nu een nieuw volk van God. Het was Irenaeus, een van de belangrijkste kerkvaders, die deze visie voor het eerst heel knap uitwerkt. We hebben het dan over het einde van de tweede eeuw, rond het jaar 190.

De tweede variant is punitive supersessionism. Punitive betekent 'straffend'. Hier komt het strafmotief in beeld. In deze vorm van vervangingsdenken wordt Israël vervangen door de kerk omdat God Israël verwerpt. Het verbond wordt van Israël weggenomen en gaat over op de Kerk. Een reden hiervoor die keer op keer door de kerkvaders wordt opgevoerd is dat Israël de Messias vermoord zou hebben aan het kruis. 'Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen'. Al snel komt daar de bizarre beschuldiging van Godsmoord bij. En Israël valt definitief onder het oordeel van God omdat het ook *na* de opstanding geweigerd zou hebben Jezus als Messias te aanvaarden. Het motief van het hardnekkige volk dat zich altijd tegen God verzet loopt als een rode draad door de 'adversus judaeos' literatuur. Dit is de benaming voor de anti-Joodse geschriften van de kerkvaders die overigens slechts een relatief klein deel van het totaal van hun geschriften uitmaken. Een frappant voorbeeld vinden we in 'De 'Dialogo met Trypho' van de hand van de belangrijke vroege kerkvader Justinus. Het betreft een uitvoerige dialoog met een zekere Trypho, een Joodse gesprekspartner. Het is verre van zeker dat het om een echte dialoog gaat. Het is waarschijnlijker dat het literaire fictie is waarin de christelijke ideeën over de Joden en de christelijke interpretatie van het Oude Testament uiteen worden gezet om de christenen in hun geloof te sterken. De hele dialoog is een apologetisch betoog, zeer waarschijnlijk niet bedoeld om een Joodse gesprekspartner te overtuigen, maar om de christenen in hun opvattingen te sterken. We moeten bedenken dat de vroege kerk rond het jaar 140, toen de dialoog werd geschreven, nog veel en krachtige tegenspraak vanuit de synagogen ondervond. De geschriften van de kerkvaders tegen de Joden waren vooral bedoeld om aan te tonen dat de christelijke uitleg van de Tenach, het Oude Testament, de juiste was. Die uitleg week op essentiële punten sterk af van die in de synagogen.

De belangrijkste geschilpunten waren de identiteit van Jezus en de blijvende geldigheid van de Torah. De kerk leerde dat Jezus de Messias is en dat de Torah heeft afgedaan. De synagoge leerde dat de Torah zijn geldigheid behoudt en dat Jezus niet de Messias is. De standpunten stonden lijnrecht tegenover elkaar en voor beide ging het om de kern van hun geloof. Het ging er dus vaak fel aan toe. Bedenk dat de synagogen nog zeker tot in de vijfde eeuw en waarschijnlijk nog langer grote aantrekkingskracht op veel christenen bleven houden. De expertise van de rabbijnse uitleg van de Tenach bleef veel christenen trekken, er werd daarom regelmatig geshopt bij de synagoge om de hoek. Dat was een bedreiging voor de kerkelijke leer. De anti-Joodse geschriften van de kerkvaders waren dus niet zozeer bedoeld om Joden zelf aan te vallen maar om de juistheid van de leer van de kerk te bewijzen. Het was ten diepste een woordenstrijd waarin het ging om de vraag wie de juiste uitleg van de Tenach heeft, de synagoge of de kerk. Beide beriepen zich namelijk op hetzelfde Oude Testament. De woordenstrijd was van christelijke kant vaak ongemeend fel. Dat laat zien hoe beducht de kerkleiders waren voor de aantrekkingskracht die de prediking van de synagoge nog lang op de christenen had. En misschien verraadt die felheid ook wel een diep weggestopte onzekerheid. Was men wel altijd zo zeker van zijn zaak als men voorgaf te zijn? Wellicht moest de vaak knappe uitleg van de rabbijnen ook gewoon overschreeuwd worden. De acht paaspreken van Johannes Chrysostomus uit 384 zijn een goed maar triest voorbeeld. Samen met de geschriften uit de laatste jaren van Maarten Luther behoren de paaspreken van de kerkvader Chrysostomus tot het ergste wat ooit door christenen over Joden is geschreven. De impact van beide is door de eeuwen heen desastreuus gebleken. De veel vroegere Dialoog van Trypho uit plusminus 140 leert ons veel over hoe in de eerste helft van de tweede eeuw over Israël werd gedacht. Het volgende citaat is te vinden in hoofdstuk 16 van de dialoog. (De vertaling is van mij.) " *En in Leviticus staat:*

'Omdat ze tegen Mij overtreden hebben en Mij veracht hebben en omdat en zich tegen Mij verzet hebben- ook Ik verzette Mij tegen hen- en Ik zal hen doden in het land van hun vijanden. Dan zal hun onbesneden hart tot inkeer komen.' Hier eindigt het citaat uit Leviticus 26 dat Justinus vrij citeert en dan gaat hij verder tegen zijn Joodse gesprekspartner: *"Want de besnijdenis naar het vlees die van Abraham stamt, was gegeven als een teken, zodat jullie afgezonderd zouden zijn van andere volken, en van ons; en dat jullie alleen zullen lijden wat jullie in deze tijd terecht lijden; en dat jullie land verlaten zal zijn en jullie steden met vuur verbrand; en dat vreemdelingen voor jullie ogen de vruchten van jullie land zullen eten, en niet een van jullie zal opgaan naar Jeruzalem. Want jullie zijn voor mensen alleen maar herkenbaar doordat jullie besneden zijn naar het vlees. Want ik neem aan dat niemand van jullie zal durven beweren dat God niet voorzag en voorziet wat er in de toekomst gebeuren zal en dat Hij niet bepaalt dat iedereen overkomt wat hem toekomt. Dienovereenkomstig zijn deze dingen jullie overkomen, eerlijk en rechtvaardig, want jullie hebben de Rechtvaardige gedood, en voor hem de profeten; en nu verwerpen jullie de christenen die op Hem hopen."*

Waar doelt Justinus op? Wat maakt dit citaat zo schokkend? Even wat achtergrond. Justinus doelt hier op wat recente gebeurtenissen tijdens de grote opstand van de Joden tegen de Romeinen onder leiding van Bar Kochba. In die drie jaar durende oorlog hadden de Joden na felle strijd uiteindelijk in het jaar 135 het onderspit moeten delven tegen de overmacht van de Romeinse legioenen. De gevolgen waren desastreus: Talloze Joden verloren het leven. Tienduizenden werden als slaven weggevoerd en verkocht, Jeruzalem werd met de grond gelijk gemaakt en het was Joden vanaf toen verboden ook nog maar een stap in Jeruzalem te zetten. Aan deze dan nog recente ramp voor de Joden refereert Justinus hier als hij het over de besnijdenis heeft. Want wat deden de Romeinen? Om in de strijd te kunnen bepalen of ze met een Jood te maken hadden lichtten ze bij iedere man die ze tegenkwamen de kleren omhoog om te kunnen zien of iemand al dan niet besneden was. Bleek het een Jood dan werd die ter plekke een kopje kleiner gemaakt. Justinus zegt hier dus met zoveel woorden tegen zijn Joodse gesprekspartner dat God de Joden heeft opgedragen zich te laten besnijden zodat ze later gemakkelijk herkend zouden kunnen worden. En ze zo de straf zouden krijgen die God voor ze had bedoeld omdat ze de rechtvaardige, Jezus de Messias hebben gedood. Dit is een schoolvoorbeeld van wat Jules Isaac eeuwen later de catechese der verguizing zou gaan noemen. Het teken van de besnijdenis heeft in deze christelijke uitleg niets positiefs meer. Integendeel, besnijdenis is bij Justinus geworden tot een handige manier om het volk te herkennen dat de Messias heeft gedood. In plaats van een teken van Gods verkiezing is het bij Justinus een teken en instrument van Gods veroordeling geworden. We zien hier twee thema's samenkomen die we in de eeuwen na Justinus keer op keer in geschriften over de Joden aantreffen: ze hebben de Messias of erger nog, God gedood, en de Torah is hen gegeven omdat ze niet deugen. Zo lezen we bijvoorbeeld ergens anders dat God aan Mozes de Wet heeft gegeven omdat het volk Israel zo extreem gulzig en bandeloos was. De Torah als instrument om ze in toom te houden.

Wanneer je als christen na de Holocaust de geschriften van de kerkvaders tegen de Joden leest kom je gemakkelijk in de verleiding hen als theologische boeven te gaan zien, als grondleggers van het latere antisemitisme. Maar dan maken we de zaak echt veel te simpel. Achteraf is het altijd makkelijk oordelen en doorgaans doet zo'n oordeel geen recht aan de feitelijke situatie. De ontstaansgeschiedenis van de vroege kerk in de eerste drie eeuwen is complex en moeilijk geweest. We kunnen en mogen dat niet onderschatten. De kerk was een nieuwkomer, in het begin zwaar in de minderheid en bovendien regelmatig heftig vervolgd door de Romeinse overheid. Ze moest om haar positie te verwerven op drie fronten strijd leveren: tegen het heidendom met haar vele afgoden. Tegen de Joden die in merendeel Jezus niet als Messias erkenden en de christelijke uitleg van de Tenach bestreden. En tegen de Gnostici, een beweging

die in de eerste helft van de tweede eeuw de piepjonge christelijke beweging dreigde over te nemen. Marcion was de voornaamste leider van de Gnostici, een stroming binnen de heel jonge kerk. Deze Gnostici wilden helemaal en radicaal af van het Oude Testament. Ze leerden dat de God van het Oude Testament en de God de Vader van Jezus Christus niet dezelfde zijn. Ze geloofden in meerdere goden, hogere en lagere. De Joodse schepper-God van Genesis was de mindere van de God van Jezus, de God van de christenen. De Gnostici waren hiermee veel meer anti-Joods dan de kerkvaders. Hun leer was een grote bedreiging voor de jonge kerk. Deze strijd op drie fronten maakt duidelijk hoe moeilijk en complex de situatie was waar de vroege kerk mee te kampen had. Het is dus gemakkelijk oordelen achteraf. De kerkvaders waren niet te kwade trouw. Ze streden voor wat in hun ogen de waarheid van het evangelie was. En op veel punten hadden ze het bij het rechte eind. Veel van hun geschriften blijven tot de dag van vandaag van grote waarde. Denk alleen maar aan Augustinus aan wie zowel de Rooms Katholieke kerk als de kerk van de Reformatie tot de dag van vandaag schatplichtig is. Nogmaals, de geschriften tegen de Joden maken een relatief klein deel uit van alles wat de kerkvaders geschreven hebben, Maar het denken dat aan de geschriften tegen de Joden ten grondslag ligt is van grote invloed geweest. .

Terugkijkend valt niet te ontkennen dat de kerkvaders een kapitale fout hebben gemaakt. Geen van hen heeft de dringende waarschuwing van de apostel Paulus in Romeinen 11 ter harte genomen. Geen van hen. In Rom. 11 waarschuwt Paulus de heidenen in de gemeente te Rome dat ze zich onder geen beding moesten gaan verheffen tegen de Joden. En over hun hoofden heen waarschuwde Paulus de hele Kerk. Zijn waarschuwing is niet mals. In een recent artikel hierover kom ik tot de conclusie dat Paulus de gelovige heidenen voorhoudt dat ook zij door God verhard zullen worden wanneer zij de waarschuwing in de wind slaan. Wie de geschriften van de kerkvaders tegen de Joden leest kan maar een conclusie trekken: ze hebben Paulus' waarschuwing niet ter harte genomen. Ze hebben zich *wel* schuldig gemaakt aan hoogmoed ten opzichte van het Joodse volk. Dat heeft in de eeuwen die zouden volgen geresulteerd in ontstellend veel Joods leed en het heeft grote schade aangericht, ook voor de kerk zelf. Wie hier meer over wil weten leze mijn artikel '*Geen plaats voor hoogmoed*'. Het artikel staat op de website van de Jules Isaac Stichting. De geschriften van de kerkvaders mogen dan vooral bedoeld geweest zijn om de positie van de vroege kerk ten opzichte van de synagoge te versterken, ze misten op termijn hun fysieke uitwerking op de Joden niet. Enkele decennia na de overgang van keizer Constantijn tot het christendom werd het christendom eind vierde eeuw in het Romeinse rijk tot staatsgodsdienst verheven. Vanaf dat moment kreeg de kerk grote invloed op de politiek. Die politieke invloed van de kerk leidde al snel tot de invoering van wetten die de bewegingsvrijheid van Joden inperkten. Geleidelijk aan werden Joden in het hele Romeinse rijk gemarginaliseerd. Ook het in brand steken van synagogen door christenen was geen zeldzaamheid. Nu de christenen de politieke macht in handen hadden, kregen de anti-Joodse geschriften van de kerkvaders voor het eerst een onvoorziene uitwerking op de positie van de Joden. Zij werden door de christenen getolereerd maar tegelijk gediscrimineerd, en door wetgeving ook steeds meer economisch buitengesloten. Zo mochten ze voor hun bedrijven bijvoorbeeld geen christelijk personeel meer in dienst nemen. Als je bedenkt dat iedereen toen 'christen' was omdat heidendom bij wet verboden was, begrijp je dat veel grote Joodse bedrijven bij gebrek aan voldoende personeel de deuren moesten sluiten.

In de middeleeuwen, met name vanaf de eerste kruistocht in 1095, werd de toon van de anti-Joodse retoriek vanuit de kerk veel scherper. Steeds luider en algemener klonk vanuit kerken en kloosters de beschuldiging dat de Joden God hadden vermoord. Het is een begrip geworden in de literatuur hierover: 'deicide', 'godsmoord'. Daar kwam nog bij dat de Joden nu zelfs vereenzelvigd werden met satan zelf, de Jood behoorde in de ogen van de middeleeuwer tot een demonisch volk. Deze gitzwarte retoriek miste zijn uitwerking niet. Wanneer dan in 1348 de pest

uitbreekt en de helft van de Europese bevolking in een enorme epidemie omkomt krijgen de joden de schuld. Zij zouden een samenzwering tegen de christenen hebben gesmeed en in tal van landen de waterputten hebben vergiftigd. Tienduizenden joden door heel Europa worden vermoord. Zo werden in Straatsburg op 14 februari in het jaar 1349 negenhonderd joden levend verbrand. En dit is nog maar één voorbeeld van hoe christelijke woorden en beschuldigingen in de middeleeuwen dodelijk zouden blijken. En toch is opnieuw nuance geboden. Er waren ook bisschoppen die zich uitspraken tegen dergelijk geweld en de Joden in bescherming namen. Maar heel vaak waren die er ook niet. Ook de pausen riepen geregeld op tot het stoppen van geweld tegen Joden. Maar meestal zonder veel resultaat, er werd gewoon niet naar de paus in dat verre Rome geluisterd. En ik kan nog wel een tijdje doorgaan. Het consequent negatief labelen van groepen mensen kan op termijn dodelijke gevolgen kan hebben. En dat treft niet alleen Joden.

Hoe moeten we deze ontwikkeling in de middeleeuwen zien in relatie tot het vervangingsdenken, ons onderwerp vandaag? We hebben gezien hoe het negatief schilderen van het jodendom in functie stond van het willen bewijzen dat de kerk en niet de synagoge het bij het rechte eind had. Achtergrond en context was het diepe meningsverschil over de de interpretatie van het Oude Testament en de persoon van Jezus. In de middeleeuwen speelde die discussie incidenteel nog wel maar het jodendom was toen voor de kerk al lang geen gevaarlijke concurrent meer op de religieuze markt. Het was intussen zwaar in het defensief gedrongen en gemarginaliseerd. Denk alleen maar aan de getto's. Het vervangingsdenken was nu algemeen aanvaarde waarheid. De idee dat de kerk de plaats van Israël heeft ingenomen had in de middeleeuwen zo ongeveer de status van scheppingsorde. God had het zo gewild en twijfel hierover bestond gewoonweg niet. Achteraf gezien, nu na de Holocaust, kun je niet anders dan je verbazen dat deze opvatting ruim 1800 jaar onbetwist gemeengoed is geweest in heel de kerk: rooms katholiek, de oosterse orthodoxe kerken en in de kerken van de reformatie. Er was werkelijk geen tegenstem van betekenis tot na de Holocaust. Dat kan twee dingen betekenen: of de kerk heeft het altijd bij het rechte eind gehad en sommigen zijn helaas na de Tweede Wereldoorlog aan deze christelijke waarheid gaan twijfelen. Ofwel de kerk heeft dit van het jaar 100 tot pakweg 1950 altijd fout gehad. Ik ga zoals u wel begrepen hebt voor de tweede optie.

Maar dat roept natuurlijk wel een paar heel lastige vragen op. De meest dringende zijn misschien wel deze: hoe is het mogelijk geweest dat niemand in de hele christelijke kerk gedurende al die 18 eeuwen gezien heeft dat de kerk *niet* in de plaats van Israël is gekomen? De tweede urgente vraag is: hoe zit het dan *wel* met de relatie tussen kerk, Israël en Jezus? Ik ben zo vrij om voor een mogelijk antwoord op de eerste vraag opnieuw te verwijzen naar mijn recente artikel over Romeinen 11. Wat betreft de tweede vraag: sinds de jaren vijftig maar vooral sinds 1970 zijn een fors aantal rooms katholieke, protestante en joodse theologen intensief bezig gegaan met zoeken naar antwoorden hoe de relatie tussen Jezus, kerk en Israël dan *wel* gezien moet worden. Het boek van de Messias belijdende Joodse theoloog Mark Kinzer '*Postmissionary Messianic Judaism*' uit 2005 behoort tot het beste dat tot nu toe over dit onderwerp geschreven is. Ik verwacht dat de inbreng van Messias belijdende Joodse theologen voor deze belangrijke discussie de komende jaren steeds belangrijker zal gaan worden. Over de vraag hoe een bijbels verantwoorde theologie ontdaan van vervangingsdenken eruit kan gaan zien zullen we vermoedelijk meer horen in de twee volgende lezingen vandaag.

De vraag is of we sinds de Holocaust kunnen spreken van een faillissement van het vervangingsdenken. Ja en nee. Maar wat mij betreft eerder ja dan nee. Ja, want nagenoeg alle christelijke en joodse wetenschappers die zich hierin hebben verdiept zijn op grond van grondig onderzoek tot de slotsom gekomen dat de Holocaust nooit had kunnen plaats vinden zonder de

voedingsbodem die het christendom met haar antijudaïsme eeuw na eeuw heeft gecreëerd. Een voedingsbodem van een heel scala aan negatieve anti-Joodse stereotypen, wijd verspreid door middel van preken, liturgie, catechesemateriaal, devotionele literatuur, passiespelen en wat dies meer zij. Onder meer Jules Isaac heeft dat uitgebreid gedocumenteerd. Sinds die connectie onbetwistbaar vast is komen te staan is er domweg geen ontkennen meer aan. Men kan er de ogen voor sluiten, en dat gebeurt nog steeds veelvuldig. Maar ontkennen kan niet meer. De hele kwestie is gewoon te goed gedocumenteerd. Het hoofdpijndossier negeren is de route die veel christenen helaas nog steeds nemen. Helaas, want orde op christelijke zaken stellen begint toch echt met eerlijk onder ogen zien wat er mis is gegaan. Daar kan je alleen maar beter van worden.

Als de zaken zo staan kun je met recht stellen dat het vervangingsdenken failliet is. Moreel failliet, en dus niet langer houdbaar. Bovendien bedient vervangingsdenken zich van rammelende exegetische. Daarover is intussen het nodige gepubliceerd. Ik kan in dit verband de verleiding niet weerstaan de vermaarde theoloog van Ruler, destijds hoogleraar in Utrecht te citeren. Hij schreef in de jaren vijftig: " Historisch-kritisch onderzoek heeft onze ogen geopend voor het feit dat de christelijke kerk in de loop der eeuwen het Oude Testament net zo twijfelachtig en ongepast heeft behandeld als dat ze Joden heeft behandeld." Waarvan akte! Vervangingsdenken is altijd onlosmakelijk verbonden geweest met dat hele scala aan negatieve karikaturen en misvattingen over de Joden. Anders gezegd: wanneer vast staat dat het christendom 1800 jaar de belangrijkste bron van dit alles is geweest, dan is het de hoogste tijd dat we als kerk radicaal orde op zaken stellen, schoon schip maken. De Holocaust en het nieuwe theologische denken over Israël, dat in het kielzog van deze genocide zonder weerga het licht heeft gezien, maakt afscheid nemen van het oude vervangingsdenken onontkoombaar. Er valt geen heil meer te verwachten van het in stand houden van een failliete boedel. Dat is ook precies de conclusie die veel kerkgenootschappen in Europa, de Verenigde Staten en Canada sinds 1970 getrokken hebben. In talloze verklaringen is intussen afstand genomen van vervangingsdenken en anti-Joodse denkbeelden. De Rooms Katholieke Kerk nam in 1965 hierin het voortouw met haar historische verklaring Nostra Aetate. Een verklaring waarvan het historische belang moeilijk overschat kan worden. Rome nam met Nostra Aetate radicaal afscheid van 1800 jaar anti-Joods denken.

Dit brengt ons bij de Franse Joodse historicus Jules Isaac. Hij was een van de pioniers die vlak na de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust het initiatief nam om christenen en joden met elkaar in gesprek te brengen. Een van de hoofddoelen die Jules Isaac op de agenda wist te zetten was het uit de weg ruimen van foute denkbeelden van christenen over joden en van foute denkbeelden van joden over christenen. Beide dus. Jules Isaac stond na de grootste ramp die het Joodse volk ooit getroffen heeft een helend tweerichtingsverkeer voor ogen. Over en weer eindelijk de bijna 2000 jaar oude misvattingen uit de weg ruimen. Deze joods-christelijke dialooggroep eind jaren veertig was een van de eerste. Velen zouden er nog volgen. Dit gesprek op basis van gelijkwaardigheid en respect was iets volkomen nieuws. Zoiets was de 1800 jaar hiervoor, die slechts in het teken van polemieken hadden gestaan, nooit eerder voorgekomen. Het was het enorme schokeffect van de Holocaust die beide partijen ervan overtuigde dat het vanaf nu echt anders moest tussen joden en christenen. Dit nieuwe gesprek heeft intussen heel veel opgeleverd, voor joden en voor christenen. En het is nog in volle gang.

De verandering aan christelijke kant had overigens heel wat voeten in aarde. Het is niet zo dat de kerken direct na de Holocaust in grote getale het roer omgooiden. Dat beeld leeft wel bij sommige mensen, maar zo was het niet. Het heeft na de oorlog zeker 20, 25 jaar geduurd voordat het denken in bredere kring in de kerken begon te veranderen. De pioniers liepen voorop, de kerk volgde later. Wanneer je je in die geschiedenis verdiept kom je tot de verrassende ontdekking dat het vooral Joodse pioniers zijn geweest die het initiatief hebben genomen. Jules

Isaac is al genoemd. Heel verrassend is de fascinerende studie van de Amerikaanse historicus John Connelly, *'From enemy to brother'*, verschenen in 2012. Connelly toont aan dat het voor het overgrote deel katholieke Joden in de door de nazi's bezette gebieden zijn geweest die het voortouw namen om het denken over de Joden in de Rooms Katholieke kerk veranderd te krijgen. Werken aan die verandering blijkt een lang proces te zijn geweest. Het begon al in de jaren dertig in nazi Duitsland en Oostenrijk. De niet aflatende inzet van deze katholieke Joden heeft in grote mate bijgedragen aan het tot stand komen van de baanbrekende verklaring Nostra Aetate in 1965. Nostra Aetate heeft dus een ontstaansgeschiedenis van maar liefst dertig jaar. Een belangrijk deel van die jaren maakten deze vaak Duitse en Oostenrijkse katholieke Joden letterlijk aan den lijve mee wat het antisemitisme aanrichtte en zagen ze hoe ook de Duitse en Oostenrijkse Katholieke kerk in belangrijke mate door het antisemitisme van de nazi's geïnfecteerd was geraakt. De studie van Connelly maakt duidelijk dat het zonder deze Joodse inbreng naar alle waarschijnlijkheid niet gelukt zou zijn om de kerkelijke leer te wijzigen en te ontdoen van anti-Joodse denkbeelden. Het is opmerkelijk dat na de Tweede Wereldoorlog bij doorbraken in de christelijke theologie op dit terrein heel vaak het contact met Joodse denkers van beslissende invloed is geweest. Kendall Soulen stelt dat je werkelijk verdiepen in het joodse geloof een van de vier basisvoorwaarden is om vervangingsdenken te boven te komen. Met andere woorden: zonder het luisteren naar Joden gaat het nooit lukken. Wanneer je beseft dat ons geloof ook begonnen is met luisteren naar Joden, Jezus, Paulus en al die anderen, dan is het niet zo vreemd dat we dat nog steeds nodig hebben. Maar helaas is dat precies wat de kerk 1800 jaar niet heeft willen doen. Daarom is het een drama en ook een schande dat de leerstoelen Judaïca aan de meeste Nederlandse universiteiten sinds 1990 bijna allemaal zijn opgedoekt.

Ik kwam zojuist tot de slotsom dat het vervangingsdenken failliet is. Toch is dat nog maar de vraag. Ik noemde het morele faillissement, de verwevenheid met het antijudaïsme dat zo'n verwoestend spoor door het Europese jodendom heeft getrokken. Ik citeerde van Ruler en noemde ook de rammelende exegese. Dat brengt me op een van de meest populaire theologen van dit moment, de vermaarde Engelse anglicaan Tom Wright, ook wel bekend met vermelding van zijn voorletters als N.T. Wright. Hij wordt wereldwijd veel gelezen. Hij is ook in Nederland populair, met name onder de generatie jongere predikanten. Tom Wright is een zeer knappe theoloog die intussen een indrukwekkend oeuvre op zijn naam heeft staan. Een flink aantal van zijn boeken is in het Nederlands vertaald. Wright is zeer belezen. Hij is hoogleraar in het N.T. en het vroege christendom aan St. Andrews University in Schotland. Hij verdiept zich al jaren met name in de apostel Paulus. In 2013 verscheen zijn lang verwachte masterpiece over Paulus, *'Paul and the Faithfulness of God'*, het meest uitgebreide werk ooit over Paulus geschreven, in totaal 1658 pagina's. Wat me opvalt in de index van geciteerde auteurs is dat Wright weinig Joodse theologen noemt. Belangrijke namen als Franz Rosenzweig en David Flusser ontbreken. Wel noemt hij verschillende Joodse wetenschappers die veel over Paulus hebben geschreven. Verschillende theologen van naam zijn van mening dat Wright ondanks zijn grondige bekendheid met het nieuwe Paulus onderzoek van de afgelopen veertig jaar toch een vervangingstheoloog is. Onder meer Mark Kinzer, Douglas Harink, Terence L. Donaldson en Larry Hurtado zijn die mening toegedaan. Zelf ontkent Wright met klem dat hij een vervangingstheoloog zou zijn. Ik heb geen reden om te twijfelen aan zijn oprechtheid in deze. Larry Hurtado, nieuwtestamenticus en hoogleraar aan de universiteit van Edinburgh is momenteel een van de belangrijkste specialisten op het gebied van het vroege christendom. Hurtado heeft groot respect voor het theologisch werk van Wright en staat op vriendschappelijk voet met hem. Maar Hurtado's kritiek op Wrights theologie over Israël is niet mals. Een citaat van Hurtado: *"De idee dat etnisch Israël zijn eerdere betekenis in Gods heilsplan verloren heeft en dat de kerk alles heeft geërfd dat eerst voor het volk Israël bedoeld was is een eerbiedwaardige christelijke opvatting die helemaal teruggaat op de tweede eeuw. Maar de vraag die ik heb is of Paulus er ook zo over dacht. Ik denk van niet."* (vertaling van mij).

Hurtado's kritiek is in lijn met die van Harink, Donaldson en Kinzer. Douglas Harink noemt Wrights vervangingsdenken zelfs een van de meest radicale ooit. Harink doelt dan op het gegeven dat volgens Wright de Torah zelf leert dat het van meet af aan Gods bedoeling is geweest dat Israël uiteindelijk zou ophouden als een apart volk te blijven bestaan. Dat het onderscheid tussen Jood en heiden met de komst van Jezus *naar Gods wil en voornemen* voor altijd geheel is opgeheven. Het verbond van God met Israël was volgens Wright dus van meet af aan voorbereidend, het was nooit bedoeld om een altijd blijvend onderscheid tussen Israël en de volken te doen voortbestaan. 'In Christus is noch Jood noch Griek, allen zijn een in Christus'. Joden zijn volgens Wright sinds de komst van Jezus dus niet meer geroepen zich te houden aan de Torah. Die fase is voorbij, je als Jood nog houden aan de Torah, de Halacha, is volgens Wright een gepasseerd station. Een Jood die dat nog steeds doet heeft God niet begrepen. Met Jezus is het nieuwe volk van God begonnen, de kerk die bestaat uit heidenen en joden die in Jezus geloven. Het Joodse volk heeft volgens Wright destijds gefaald in haar missie om het licht van de wereld te zijn. Waar Israël faalde, daar is Jezus geslaagd. Het is opvallend hoe frequent Wright in dit verband het woord 'falen' hanteert.

In en met Jezus zijn volgens Wright letterlijk **alle** beloften aan Israël vervuld, ook de landbelofte. Voor dit laatste beroept Wright zich op Romeinen 4 vers 13 waar Paulus schrijft dat Abraham een erfgenaam van de *wereld* zou zijn. Land wordt zo wereld. Voor het volk Israël is bij Wright sinds Jezus geen bijzondere rol meer weggelegd. Er staan voor Israël geen beloften meer open, ook geen landbelofte, geen herstel van Israël in welke vorm dan ook. Letterlijk alles is al met Jezus in vervulling gegaan. Joden kunnen door geloof in Jezus toetreden tot het nieuwe volk van God dat sinds Jezus begonnen is, de kerk. Maar Joden die nu nog vast blijven houden aan het onderhouden van de Torah bewegen zich volgens Wright buiten de wil van God. Zij hebben niet begrepen dat Israël in Jezus al geheel tot haar bestemming gekomen is. In Wrights denken is dus geen plaats voor zionisme, geen plaats voor de idee van een nog uitstaande landbelofte voor het Joodse volk. Wright erkent wel de volkenrechtelijke legitimiteit van de staat Israël, maar het ontstaan van de staat in 1948 heeft volgens Wright niets met Bijbelse profetie te maken. Alle profetie is immers reeds vervuld in Christus. Natuurlijk voert heeft hij tal van theologische argumenten en knappe redeneringen aan om dit alles te onderbouwen. Maar volgens genoemde critici is het uiteindelijk toch echt onversneden vervangingsdenken. Je verbaast je dat een zo knappe theoloog die op de hoogte is van de vragen die sinds de Holocaust bij het vervangingsdenken zijn gesteld toch aan deze denkbeelden vasthoudt. En oprecht onwrikbaar overtuigd is van de juistheid van zijn visie. Ik kan moeilijk anders dan concluderen dat Tom Wrights denken over Israël ondanks zijn zeer grondige kennis van het nieuwe Paulus onderzoek en de theologische bezinning na de Holocaust, uiteindelijk toch in het spoor gaat van de klassieke kerkelijke leer over Israël: Israël heeft gefaald en de kerk is het nieuwe volk van God. Wright kan zeker niet beticht worden van het aanhangen van het klassieke antijudaïsme, daarvoor is hij toch echt teveel een vernieuwende theoloog. Maar het vervangingsdenken zit bij hem nog stevig in het zadel, en dat is ernstig genoeg.. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Wright zich wat dit laatste betreft niet kan of wil losmaken van de traditionele leer van de kerk.

Mark Kinzer is momenteel bezig de laatste hand te leggen aan een boek over het vervangingsdenken bij Tom Wright. Een belangrijk project gezien Wrights nog steeds groeiende populariteit wereldwijd, zeker ook onder evangelicals. Kinzers boek verschijnt eind 2017. Ik heb hoge verwachtingen en zie uit naar dat boek.

Het vervangingsdenken mag op zijn retour zijn, het is echt nog geen verleden tijd. Daarvan getuigt het werk van Tom Wright en de invloed die hij heeft. Met Tom Wright heeft het oude vervangingsdenken een nieuw jasje gekregen. Dat is gevaarlijk en reden tot zorg. Van den Brink en van der Kooi verwoorden deze zorg in hun in 2012 verschenen 'Christelijke Dogmatiek'. Ik

citeer: " *Het komt er zeer op aan dat het structureel andere denken over de plaats van Israel in de christelijke theologie daar duurzaam zal worden verankerd. Anders vallen we zomaar terug in oude sentimenten van hoogmoed en minachting (vgl. Rom. 11:18-20). Latent antisemitisme is nooit ver weg, en vervangingstheologie blijkt bij jongere generaties gelovigen en theologen maar al te vaak het bekende spoor. 'Als er () niet ingrijpend denkwerk en "verbouwingswerk" verricht wordt in de dogmatiek, dan blijft het oude bouwwerk van de substitutieel rechtop staan en zal deze leer zich weer in alle scherpste aandienen op het moment dat de herinnering aan de Sjoah op de achtergrond is geraakt' (Schoon 1998, 205) ."* (Christelijke Dogmatiek, pag. 344).

Laten we hopen dat Wrights theologie over Israël uiteindelijk toch een achterhoedegevecht zal blijken en dat de vernieuwing van de theologie die na de Tweede Wereldoorlog is ingezet voortgang zal hebben. Ik blijf hoopvol en ben voorzichtig optimistisch.

NASCHRIFT

In de discussie volgend op de lezingen tijdens de themadag van 19 november stelde ds. Rene Maathuis de vraag of niet al bij de puriteinen begin 17e eeuw sprake is van een omslag in de theologie, weg van antijudaïsme en vervangingsdenken. Naar aanleiding van deze vraag heb ik me de dagen na de themadag afgevraagd of ik toch niet enige nuance zou moeten aanbrengen bij mijn analyse in de lezing. De vraag van René Maathuis suggereert dat de omslag in de theologie na de Tweede Wereldoorlog mogelijk al in gang gezet is door de Engelse puriteinen. Ik kan daar ten dele in meegaan.

Bij een deel van de Engelse puriteinen en in hun spoor ook bij een aantal predikanten/theologen van de Nadere Reformatie zien we inderdaad voor het eerst sinds 1500 jaar een begin van het afscheid nemen van eeuwenoude negatieve karikaturen van de Joden. Het antijudaïsme gaat bij hen langzaam maar zeker terrein prijsgeven aan een ontluikend christelijk filosemitisme. We zien deze trend doorzetten bij de grote opwekkingsbewegingen in de 18^e eeuw, onder andere bij de Hernhutters van graaf Ludwig van Zinzendorf en bij Jonathan Edwards in Amerika.

Weer een eeuw later zou dit filosemitisme enorm terrein winnen in het negentiende-eeuwse evangelicale Engeland. Spurgeon en Ryle zijn hier treffende voorbeelden van. Het evangelicale filosemitisme kreeg in 19^e eeuw Engeland een werkelijk massale aanhang. De kracht ervan blijkt ook uit de Balfour Declaration in 1917. Die verklaring zou ondenkbaar zijn geweest zonder de breed door Engelse christenen gedragen visie dat de Joden op grond van de profetieën ooit zouden gaan terugkeren naar hun eigen land. Engelse evangelicale christenen meenden in grote getale dat de tijd daarvoor rijp was en wisten zich geroepen de Joden hierin alle denkbare steun te geven. Theodor Herzl verbaasde zich in de jaren '90 van de 19^e eeuw dat hij voor zijn plannen om een Joodse staat te vestigen aanvankelijk veel meer gehoor vond onder Engelse christenen dan onder Engelse Joden.

Dus ja, bij en sinds de puriteinen is een trendbreuk waarneembaar, weg van het eeuwenoude antijudaïsme. Maar het vervangingsdenken zelf, de idee dat in Gods heilsplan de kerk de plaats van Israel heeft ingenomen, is toch echt pas sinds de Holocaust onder vuur komen te liggen. We moeten bedenken dat de de puriteinen en in hun voetspoor de latere evangelicale christenen nog steeds in belangrijke mate in het spoor van vervanging dachten. De Joden zouden zich volgens hen uiteindelijk in het einde der tijden tot Jezus bekeren en dan deel gaan uitmaken van de gemeente van Christus, hun bestemming. Voor een blijvende verbondsstatus van het Joodse volk naast de ecclesia was ook in het denken van de puriteinen en de opwekkingsbewegingen na hen nog geen ruimte.

Lijst van geraadpleegde literatuur

Terence L. Donaldson, *Paul and the Gentiles*, Fortress Press, 1997

Douglas Harink, *Paul among the Postliberals*, Brazos Press, 2003

R. Kendall Soulen, *The God of Israel and Christian Theology*, Fortress Press, 1996

The Ante-Nicene Fathers, volume 1, edited by Rev. Alexander Roberts, Sir James Donaldson & Arthur Cleveland Coxe, Cosimo Classics, 2007

N.T. Wright, *What Saint Paul really said*, A Lion Book, 1997

N.T. Wright, *Paul and the Faithfulness of God, Part I and II*, Society for Promoting Christian Knowledge, 2013

John Connelly, *From Enemy to Brother; the evolution in catholic teaching on the jews 1933-1965*, Harvard University Press, 2012

Jules Isaac, *Jesus and Israel*, Holt, Rinehart and Winston, 1971

Jules Isaac, *De Katechese der Verguizing*, B. Gottmer' s Uitgeversbedrijf Nijmegen

Jules Isaac, *Has Anti-Semitism roots in Christianity?*, National Conference of Christians and Jews, 1961

Mark S. Kinzer, *Postmissionary Messianic Judaism*, Brazos Press, 2005

Scott Bader-Saye, *Church and Israel after Christendom*, Wipf & Stock Publishers 2005

David Nirenberg, *Anti-Judaism; the western tradition*, W.W. Norton and Company, 2013

Jesus & the Restoration of Israel, edited by Carey C. Newman, IVP Academic, 1999

Dr. G. van den Brink en Dr. C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*, Boekencentrum, 2012

The New Christian Zionism: Fresh Perspectives on Israel and the Land, edited by Gerald R. McDermott, IVP Academic, 2016

Voor het citaat van Larry Hurtado, zie de posting op de blog van Hurtado, *"Israel" and the People of God: Wright & Response*, op www.larryhurtado.wordpress.com